

Déri Balázs

Ambrosius: *Deus creator omnium*

Ellentét és egység egy kora keresztény himnuszban — I.

Az az elhatározás, hogy a keresztény liturgikus költészet néhány kiemelkedő alkotását módszeres irodalmi elemzés tárgyává tegyem s ezt a mai irodalomtudományi

Déri Balázs zenetudós, klasszikus filológus, középkorkutató, az ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszékének vezetője, az Ókortudományi Intézet igazgatója.

elemzés módszertanában kevésbé járatosaknak is — némi elmélyedést kérve — jól érthetően bemutassam, a VIII. Magyar Egyházzenei Kongresszuson született meg bennem. Az énekszövegekkel kapcsolatos vitákban és az azokat földolgozó beszélgetésekben különös élességgel vetődött fel a kérdés: vannak-e valamiféle tárgyilagosnak tartható ismérvek, amelyek alapján egy az istentiszteleten használt, illetve szerencsés esetben: a liturgia szerves részeként szereplő irodalmi alkotásról meg tudjuk állapítani annak értékét, továbbá egy ilyen igényvel készült új alkotás méltó voltát az istentiszteleti használatra.

Magának a kérdésselvetésnek is minden pontja, szinte minden szava kérdéses, nehézségeket vet föl; az irodalmi mű vagy bármely műalkotás értékelésével, annak akár korlátozott lehetőségével vagy lényegi lehetetlenségével kapcsolatos elméletek átgondolását igényelné. Esztétikai, sajátlagosan irodalomesztétikai megfontolások sorát kellene boncolgatni. Másfelől az istentisztelet, a liturgia teológiai és esztétikai kérdéseit is föl kellene tenni.

Először is: a kérdésselvetés esztétikai értelemben vett jogosultságával nem foglalkozom, azt az egyszerű kijelentést előre bocsátva, hogy ha megszorításokkal is, az efféle érték- és szabálymegállapító általános esztétikai és irodalomesztétikai minősítéseket értelmesnek, sőt szükségesnek tartom. Az irodalmi művek (s nyilván így gondolom a többi művészeti területről is) irodalomtudományos módszerekkel való vizsgálata (beleértve annak különböző területeit, így az irodalomkritikát is) végső céljának s értelmének a kánonalkotást, a kánon-újraalkotást tartom, az idők folyamán létrejött alkotások hierarchikus rendbe állítását s — az alkotói szabadság természetes nyitva hagyásával és részlegesen — szabályoknak nemcsak leírását, de előíró jellegű megállapítását.

Másodsorban: mellőzöm a teológia szempontjait, kivéve, hogy az adott mű megfelel-e a keresztény dogmatikának, vagy a művészi alkotás saját jogán történő határátlépései elfogadható mértékűek-e (hiszen egy költői művön nem feltétlenül kérjük számon a teológiai gondolkodás pontosságát), s kivéve, hogy a liturgika szempontjait érvényesítem: beilleszkedik-e az adott mű az adott liturgikus szövegtestbe, az illeszkedés legkülönbözőbb értelmében. S e két szempontból is, a közmegegyezés alapján kiindulópontul most egyszerűen adottnak veszem, hogy a vizsgált mű, így Ambrosius himnusza megfelel a dogmatikai tisztaság és a liturgikus illeszkedés követelményeinek.

Fönntartva, hogy e vers értésében is nem elhanyagolható szerepe van keresztény gondolati környezetének, a szövegekben megragadható keresztény hittel való szövegköziség-viszonynak (intertextualitás), annak minden következményével együtt, mégis azért választottam első elemzési tárgyul ezt a verset, mert alapszintű értéséhez szinte elég a transzcendencia iránti fogékonyság, illetve az ilyen fogékonyság mibenlétéről való csekély ismeret (azt mondanám: akár körvonalazatlan, sőt nem kifejezetten keresztény jelleggel is). Épp-úgy, ahogy egy homéroszi himnuszt úgy elemzek, hogy közben nem hiszek Apollónban és Zeusban, de a rokon vallási tapasztalat alapján föltehetően elég jól meg tudom közelíteni azt a szemléletet, ahogyan egy antik görög tekintett isteneire. A gyakorlatban is kísérleteztem ezzel: együtt elemeztük ezt a verset mintegy másfélszáz elsőéves, ókori és keleti nyelvek és kultúrák alapszakos egyetemi hallgatóval —sok meglátásukat beépítettem e tanulmányba—, akiknek egy része nyilvánvalóan nem vallásos, istenképe voltaképpen nincs, vagy ha ez lehetetlen állítás: akkor az az istenkép igen homályos; sőt maga a vallási jelenség is egyre kevésbé érzékelhető a környezetükben: azzal leginkább az irodalmi vagy művészeti tanulmányok során szembesülnek. A liturgikus alkalmazás „megélésére”, akár csak tanulmányi céllal való megtapasztalására pedig a latin liturgia jelen állapotában, gyakorlatilag senkinek nem volt esélye, még a templomjáró hívő katolikusnak sem.

Úgy olvassuk tehát Szent Ambrus himnusát, —bár ez csak korlátozottan valósfítható meg—, mintha nem azok lennénk, akik vagyunk! Előzetes ismereteinkről természetesen nem mondhatunk le teljesen, de megpróbáljuk nem azonnal működtetni, vagy legalábbis nem azonnal reflektálunk rájuk s velük. Azért is írom a címben a milánói püspök latin nevét, ahogyan egy római irodalomtörténetben szerepelne, mert a verset önálló, —ideiglenesen— mintegy a liturgikus alkalmazás 1600 egynéhány éve előtt álló műnek tekintem.

Különféle megfontolásokból alapvetően a XX. század eleji angolszász ún. „újkritika” (New Criticism) elemzési módszereit használom, azoknak a föl- és részben elvirágozott iskoláknak az eredményeivel természetes módon és folyamatosan kiegészítve, amelyek az azóta eltelt időben hatottak a részben ma is hatnak. Minden módszer az előzők hiányosságainak remélt teljes pótlására alakul ki, s aztán be kell látni a megvalósulás töredékességét. Egy bizonyos eklektikus eljárást ezért, különösen jól körülírt gyakorlati szempontból, módszerként is elfogadhatónak kell vennünk. Az említett eljárás előnye, hogy maga is gyakorlati, sőt oktatási célból jött létre, és sok műre használhatónak bizonyult. Az irodalmiság megragadásának elméleti kérdéseit kevésbé egzaktil ragadta meg, ami egy bizonyos üdeséget, dogmatikusság-mentes egyedi megoldásokat jelent, ugyanakkor (ami természetesen más szempontból hátránya is), nem alakított ki egy a beavatatlanoknak érthetetlen tudományos „tolvajnyelvet”. Nem azzal a vélekedéssel vágunk tehát neki, hogy a vers mint irodalmi alkotás létrejöttét, működését minden vonatkozásában megfejthetnénk, de azzal igenis, hogy efelé egy határozott és helyes lépést teszünk.

Attól, hogy az orosz formalizmus s a nyelvészeti alapozásban azt szemléletileg részben folytató strukturalizmus elemzéseit alkalmazzam, vissza kell tartson az a gyakorlatias megfontolás is, hogy a liturgia iránt érdeklődők szélesebb körének igyekszem megvilágítani az e „célközönségnek” értelemszerűen nagyrészt idegen, latin nyelvű verseket. Néhány, leginkább formalista szempont azonban külön megjelölés nélkül helyet kap az elemzésekben.

A latin szöveg elemzéséről azonban nem mondhatunk le. Bár a népnyelvű fordításnak nem a fordító nagy szabadságával, önállóan újratereztett műnek, hanem az eredeti szerepét a lehető legtökéletesebben betöltő versnek kell lennie, s bármilyen híven is lehet (vagy lehetne) visszaadni az eredetit, akár formailag is, mégis mind a fordítás megalkotásához, mind az elkészült fordítás megítéléséhez kiindulópontul és normául az eredeti szöveg szolgál. A latin vers elemzése után a fordítás lehetőségeit és a létező fordítások kritikai vizsgálatát is el kell végeznünk.

Hiányozni látszhat — a hibás iskolai beidegződések nyomán — a történetiség, az alkotó életrajza, a korrajz, akár csak az ariánusok elleni küzdelmek bemutatása s hasonlók (remélhetőleg a társadalmi osztályok harcának okadó leírását már senki nem kéri számon...) Nincs igazi mű, amelynek lényegi megértéséhez, irodalmisága megragadásához a történeti szempontú vizsgálat valóban közelebb vinne, ha ez nem is teljesen érdektelen; de ha van mű, melynek megközelítésében ezek a szempontok mindenestül lényegtelenek, akkor Ambrus himnuszköltészetének minden darabja az — még a történeti személyekről, vértanúkról szóló versek is.

Az egész sorozat bevezetésül szánt elméleti (bár nem eléggé részletes és pontos) bevezető lezárása előtt még egy egyértelműsége kell utalnom. Ha sikerül megmutatnom, hogy nem csak a keresztény tanítást illetően kifogástalan, nem csak a legjobb értelemben vett „kegyes”, a hosszú használat által szentesített művel, hanem e szempontoktól függetlenül is kiemelkedő irodalmi alkotással állunk szemben, indoklásra sem szorul, hogy miért e hibátlan áldozat méltó az Isten tiszteletére, s miért helyes a hitet, az Istenbe vetett bizalmat ezzel és az e normát legalább valamelyest követő, ihletett emberi alkotásokkal táplálni.

Részben hangulati alapozásul, részben a befogadástörténet korai szakasza miatt hasznosnak látszik azonban néhány Szent Ágoston-helyet megmutatni, hiszen ezek az ambrusi költészetnek a közvetlen környezetre gyakorolt elemi hatását mutatják, érzékeltetik, hogy hogyan „működött” a vers még azelőtt, hogy a liturgikus alkalmazásban szilárd helyet kapott volna. Ágoston néhány más Ambrus-versre is utal, de ennyiszor és ily szervesen beépítve — mindegyik az első, modern európai irodalmi műbe, a Vallomásokba —, ilyen magától értődő természetességgel (nyilvánvalóan az olvasói oldal ismeretére is számítva) egyik himnuszt sem idézi. Kivételes helyzetben van ez a vers, s ennek oka bizonyosan az, hogy kivételes vers.

Ambrus himnuszainak milánói bevezetéséhez (386) s vélhetőleg az ugyanabban az évben vagy nem sokkal korábban történt megírásukhoz időben legközelebb a 386–387-re keltezett *De beata vita* (A boldog élet) áll. Mónikáról írja a következőket Ágoston (4, 35; Migne PL XXXII col. 976.):

... anyám felidézvén azokat a szavakat (recognitis verbis), melyek mélyen rögzültek (penitus inhaerebant) emlékezetében (memoriae) ..., papunknak (sacerdotis nostri) ama verssorát (versum illum): „Őrizd az imádkozókat, Háromság” (Fove precantes, Trinitas), boldogan (laeta) ontotta magából (effudit) ...

Figyelemre méltó, hogy Mónika (legalábbis ahogy azt író-fia előadja) a Szentháromságról való beszélgetés lezárásaként idézi a doxológiát, érzelemmel —boldogan—, dogmatikusan alapozott személyes kegyességgel. A tanulságos eset megmutatja, hogy hamar belévésődött a vers, de vélhetően —mint a jelenet egyértelműsége jelzi— a környezetnek is világos volt az utalás. Valószínűleg csupán ezt az utolsó sort idézte a szent asszony, hiszen az egész versre Ágoston bizonyosan a kezdősorral utalt volna. Épp ezért föltehető az is, hogy nem dallammal, hanem prózában hangzott el az idézet. (Mivel az elemzés szempontjából lényegtelen, nem foglalkozunk azzal, hogy a jelenet pontosan így mehetett-e végbe, vagy bizonyos fokig írói konstrukció.)

A 400 körül íródott *Confessiones*ben Ágoston Ambrus két himnusát idézi.

A *sobriam vini ebrietatem* kifejezéssel (*conf.* 5, 13 [23]) Ágoston egy alkalommal a *Splendor paternae patriae*-ra utalhat (Ambr. *hymn.* 1, 7, 25–26: *sobriam / ebrietatem Spiritus*), már csak azért is, mert Ambrusról beszél, mint aki „a bor józan részegségét” nyújtotta a népnek.

A *Deus creator omnium* viszont szemmel láthatólag Ágoston kedvelt szövegei közé tartozik, többször idézi. A pregnáns 1. sor előfordul a 4, 10 (15)-ben:

Mindezekért (ti. a világegyetemet alkotó, rendjük szerint keletkező és elmúló dolgokért, így a beszédért és azt alkotó, felhangzó, majd mintegy elmúlásukkal a következőknek helyet adó szavakért) dicsérjen a lelkem téged, „Isten, mindenek Teremtője” (Deus, creator omnium). ...

A három szó idézet-voltát pontos sorrendjük megerősíti, és ebben az irányban hat a nyelvre való utalás a közvetlen előzményekben. (Mindamellett a költőt ugyanazzal a szóval jelöli a görög nyelv, mint a Teremtőt: *poiétés* — latinosan: *poeta!*) Nyilvánvalóan Ambrus-idézet van a 10, 34 (52)-ben:

Mikor pedig azért (ti. a testi fényért) is tudnak téged dicsérni, „Isten, mindenek Teremtője” (Deus, creator omnium), megragadják (adsumunt) azt himnuszodban (in hymno tuo), s nem az ragadja el (absumuntur) őket álmukban (in somno suo).

A szöveg egyrészt földézi az Ambrus-vers első stórfáját: (3–4) diem decoro lumine —vö. fentebb, 10, 34 (51), Ágostonnál: *lux*— / noctem *soporis gratia* —vö. az idézet szövegben: *somno*—. Másrészt a műfaji szakszó is pontos: „hy-

ö. az idézet szövegben: *somno*—. Másrészt a műfaji szakszó is pontos: „hymnus” (fentebb az *in hymno tuo* jelentése: ‘a rólad szóló himnuszban’). Az időmérés általános jelenségét megvilágító például vett metrikai szövegösszefüggésben idézi Ágoston a sort a 11, 27 (35)-ben — hasonlóan ír itt az időhöz kötött emberi beszéd folyamatosan elmúló részeiről, mint a fentebb idézett 4, 10 (15)-ben—. A verskezdet most a rövid és a hosszú szótagok szabályos váltakozására épülő tiszta jambusokból álló verssor példája:

„Deus, creator omnium”: e nyolcszótagos verssor (versus iste octo syllabarum) rövid és hosszú szótagokkal váltakozik (brevibus et longis alternat syllabis). A négy rövid —az első, a harmadik, az ötödik, a hetedik— tehát egyszerű a négy hosszúhoz —a második-, a negyedik-, a hatodik-, a nyolcadikhoz— képest. Ezek egyenként kétszeres idejűek, mint amazok egyenként. Kiejtem és újra ejtem (pronuntio et renuntio), és így van, amennyiben biztos érzékkel érzékelődik (sentitur sensu manifesto).

A korábban, talán 388–391 közt írt *De musica* (A zene) című Ágoston-mű is ezt a sort idézi az időmérés-elméletet megalapozó metrikai példaként (6, 2, 2):

Mikor ezt a verssort (versum) kiejtjük (pronuntiamus): „Deus, creator omnium”, e négy jambus (iambos), amelyből áll, és a 12 időegység (tempora), mit gondolsz, miben van? Azaz: csak a hangban (in sono), amely hallatszik (auditur), vagy a halló érzékelésében (in sensu audientis) is, ami a fülre vonatkozik, vagy a kiejtő cselekvésében (in actu ... pronuntiantis), vagy mert a verssor ismert (notus versus est), azt kell mondanunk: a mi emlékezetünkben is benne vannak ezek a számok (numeros)?

Éneklésre utalva idéződik a sor ugyanazon műben, a 6, 9, 23-ban (ille a nobis propositus versus canitur — ‘azt a mi kitűztük verssort éneklük’).

Ha az idézés vagy az utalás nem is mindenestül kizárható, de kevésbé biztosnak vélek néhány előfordulást, ahol a „creator omnium” szerkezet s esetleg előtte (közbeszúrt szóval elválasztva) vagy utána a „Deus” is megtalálható. Kommentárok újabban párhuzamként föltűntetik az ismert-híres sort:

2, 6 (12): pulcherrime omnium, creator omnium, Deus bone (‘mindeneknél szebb, mindenek Teremtője, jó Isten’)

5, 5 (9): Domine, creator omnium (‘Uram, mindenek Teremtője’)

6, 4 (5): te, creatorem omnium (‘téged, mindenek Teremtőjét’)

9, 6 (14): Domine Deus meus, creator omnium (‘Uram, Istenem, mindenek Teremtője’)

Az utóbbi helyen tételezhetjük föl a leginkább az Ambrus-vers hatását, hiszen Ágoston kiszáratva, a fejezet végén, a 387. április 25-én történt megkeresztelkedése utáni napok leírása során beszámol a „hymnuszok és énekek” kiváltott hatásról is (a hely Ambrus himnuszaira értendő, de az E 5, 19 és Kol 3, 16 megfogalmazását is bizonytalansággal beleértve):

Mennyit sírtam himnuszaidon (in hymnis) és énekeiden (canticis tuis), édesen zengő (suave sonantis) szentegyházad hangjain (vocibus) erősen megindulva.

Jóllehet a „creator omnium” birtokosjelzős szókapcsolat a latin Biblia szövegében is előfordul néhány helyen („creator omnium”, Eccli 24, 12, „Domine Deus, omnium creator”, 2Mac 1, 24, a Vulgata változatában), a biztos helyek alapján akár kétszavas szintagmák is értelmezhetők szöveghatásként.

A főntebbi, biztosan vagy több-kevesebb valószínűséggel idézetnek, illetve utalásnak tekinthető szöveghelyek mellett a 9, 12 (32) fejezetében két teljes versszakot is idéz az egyházatya. Leírja, hogy édesanyja temetése után nagy gyászában, feldúlt lelkiállapotában elhatározta, hogy elmegy a fürdőbe, hogy „szorongását kiűzze a lelkéből”, de a fürdő sem segített rajta.

Aztán elaludtam, fölébredtem, s úgy találtam, hogy fájdalom nem kis mértékben enyhült. S amint ágyamon feküdtem, egyedül, eszembe jutottak (recordatus sum) Ambrusod igazmondó verssorai (versus). Te vagy ugyanis „Isten, mindenek Teremtője (Deus, creator omnium), / s az ég vezére, ki felöltözteti (polique rector vestiens) / a nappalt ékes fényvel (diem decoro lumine), / az éjjelt altató kegyelemmel, (noctem sopora gratia), / az oldott tagokat hogy a nyugalom (artus solutos ut quies) / visszaadja a munka használatára (reddat laboris usui), / s a fáradt lelkeket megkönnyebbitse (mentesque fessas allevet), / s a gyászolástól eloldja a szorongókat (luctuque solvat anxios).

Nem istentiszteleten, nem az ariánus császárnő miatt virrasztva, hanem szorongatott lelki helyzetben, jámborsági-magánkegyességi aktusként énekelt tehát az elárvult Ágoston. (Az ismert liturgikus szövegtől való eltérésekre, variánsokra a későbbiekben térek ki.)

Ágoston műveiben a *Deus creator omnium*-on kívül egyértelmű idézeteket találunk még az *Aeterne rerum conditor* és a *Iam surgit hora tertia* himnuszokból; ez a három, s hozzájuk negyedikként az *Intende qui regis Israel/Veni redemptor gentium* (egy V. századi idézettel megtámasztva) jelenti a legbiztosabban Ambrustól származó himnuszokat, de a fentebbi *Splendor paternae gloriae*-utalás is kézenfekvőnek látszik, s megerősíti Ambrus szerzőségét. Ágoston és Mónika nagy valószínűséggel ismert és énekelt még további 8–9 Ambrus-himnusz is. Ám úgy tűnik: legtöbbször, hitvallásként vagy gyászban ugyanúgy, a mindent-teremtő Istenről szóló esti (majd később: vesperás-) himnusz jutott az eszébe a Karthágóból jött, ideiglenesen milánói keresztényeknek. Nem kétséges, hogy ebben osztoztak a helybeli krisztushívőkkel, majd a következő századokban megszámlálhatatlan sokasággal.

Folytatjuk